

**“İçinizdekileri Gizleseniz de Açığa Vursanız da Allah Sizi Onunla Hesaba
Çekecektir.” (el-Bakara 2/284) Meâlindeki Ayette İşkâl**

(“Whether you make known what is in your souls or hide it, Allah will bring you to
account for them.” (al-Baqara 2: 284) Ishkâl in the Meaning)

Mukadder Arif YÜKSEL

Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi Assist. Professor, Ardahan University,
İlahiyat Fakültesi Faculty of Theology
Tefsir Anabilim Dalı Department of Tafsir
Ardahan | Türkiye Ardahan | Türkiye
mukaddearifyuksel@ardahan.edu.tr orcid.org/0000-0003-4962-4212

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 05/Eylül/2023 Received | 05/September/2023
Kabul Tarihi | 05/Aralık /2023 Accepted | 05/December/2023
Yayın Tarihi | 31/Aralık/2023 Published | 31/December/2023

Atf | Cite as:

Yüksel, Mukadder Arif. “İçinizdekileri Gizleseniz de Açığa Vursanız da Allah Sizi Onunla Hesaba
Çekecektir.” (el-Bakara 2/284) Mealindeki Ayette İşkâl [“Whether you hide or reveal what is within your
heart, God will bring you to account for it.” (al-Baqara 2/284) Iskal in the Verse Meaning]]. Tokat İlmîyat
Dergisi | Tokat Journal of İlmîyat 11/2 (Aralık | December 2023), 485-502.

[https:// DOI: 10.51450/ilmiyat.1355548](https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1355548)

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iTenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article has been scanned by iTenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

“Whether you make known what is in your souls or hide it, Allah will bring you to account for them.” (al-Baqara 2: 284) Ishkāl in the Meaning

Abstract: The verses of the Holy Qur’ān are mostly clear in terms of meaning (mubīn), but since some of the verses are mucmāl, concise, mubhām and mutashābih it is difficult to understand them due to the illusion of contradiction and this issue is examined by the mushkīl al-Qur’ān. Assumed difficulty in understanding some verses is for those who read them and try to understand them. Commentators have tried to clarify the difficult verses, which can only be understood after a detailed examination, through tafsīr and interpretation by making use of other verses with similar meanings, the ulūm al-Qur’ān, ḥadīths, dictionaries, Arabic language and rhetoric, and pre-Islamic Arabic poetry. One of the verses, the meaning of which is disputed and understood with meticulous study “Whether you make known what is in your souls or hide it, Allah will bring you to account for them.” (al-Baqara 2: 284) It is the verse in the meaning. Various discussions have been held among commentators on the relationship of the verse in question with the verses before and after it, the reason for its revelation, whether it is abrogated or not, and the question of being held accountable for feelings and thoughts that do not turn into reality. In the interpretation sources, there are those who say that this verse is about hiding the testimony within the scope of the previous verse, and that the ruling of this verse is abolished by the following verse meaning "Allah does not burden anyone with something beyond their ability" (al-Baqara 2:286). It has been said that it is not the subject of abrogation, that the meaning is general and includes everything that people keep within themselves. al-Ṭabarī (d. 310/923), İbn ‘Āshūr (d. 1979) and a few commentators have said that this verse is about those who hide their testimony. The majority of commentators, especially al-Rāzī (d. 606/1210), al-Qurṭubī (d. 671/1273), al-Māturīdī (d. 333/944), stated that everything that people hide inside themselves is meant in the verse. Muqātil b. Sulaymān (d. 150/767), Ibn Kathīr (d. 774/1373) and Shawqānī (d. 1250/1834) expressed their opinions that the 286th verse and the 284th verse of the Baqara Sūra were abrogated, but the majority of the commentators stated that the abrogation was only made on matters that were decreed. Commentators have stated that abrogation is valid in the field of orders and prohibitions, but abrogation is not made on verses that report an event, therefore this verse is not abrogated. It has also been said that this verse is about those who secretly sympathize with the infidels. Due to these conflicting views, the verse has become difficult to understand and a difficult situation has arisen for the reader. In this study, we wanted to clarify the verse we are focusing on and to eliminate the assumed confusion by compiling all the narrations and hadīths related to the subject in the tafsīr sources, through analysis, criticism, synthesis and interpretation methods. Explaining the verses that are difficult to understand in superficial readings and that create question marks in minds is important in order not to give an opportunity to those who look for flaws in the Qur’ān and to prevent doubts in those with weak faith. In our analysis, it is seen that the things that the people mentioned in the verse will be held accountable for hiding inside themselves even though they did not actually do it, include concealing testimony, all superstitious beliefs, bad decisions and intentions that they will make when they get the opportunity. On the other hand, feelings, thoughts and desires with religious, legal and moral value that have reached the stage of decision and intention, feelings of unnecessary grudge, envy, hatred, suspicion and hostility towards a Muslim, illegitimate acts that are actually committed but hidden from others. It has been understood that the bad feelings that occur momentarily in a person are not within the scope of those who will be held accountable. Nowadays, illegal or unethical conversations are taking place on social media channels. Even though these conversations are confidential, they are considered to be real because they are made between two or more people. Although not everyone knows the secret conversations, Allah does. Therefore, it is possible to say that people will be held responsible for their secret conversations and plans

within the scope of this verse. It can be said that the verse in question aims to protect people by keeping them away from illegitimate and negative thoughts.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Verse, Mushkil, Calling to Account

“İçinizdekileri Gizleseniz de Açığa Vursanız da Allah Sizi Onunla Hesaba Çekecektir.” (el-Bakara 2/284) Meâlindeki Ayette İşkâl

Öz: Kur'an-ı Kerim'in ayetleri anlam yönünden çoğunlukla açıktır (mübîn) fakat bazı ayetlerinin mücmel, müciz, mübhem ve müteşâbih olması sebebiyle çelişki vehmi ve anlama güçlüğüyle karşılaşılmakta ve bu hususu müşkilü'l-Kur'an ilmi incelemektedir. Bazı ayetlerde varsayılan müşkilât, onu okuyan ve anlamaya çalışan açınsındandır. Müfessirler, ancak detaylı bir inceleme sonucu anlaşılabilen müşkil ayetleri, benzer anlamlı diğer ayetlerden, ulûmu'l-Kur'an'dan, hadislerden, lügatlerden, Arap dili ve belâğatından, cahiliye dönemi Arap şiirinden yararlanarak tefsir ve te'vîl yoluyla açıklığa kavuşturmaya çalışmışlardır. Anlamı üzerinde ihtilaf edilen ve titiz bir çalışma ile anlaşılın ayetlerden biri de “İçinizdekini gizleseniz de açığa vursanız da Allah sizi onunla hesaba çekecektir.” (el-Bakara 2/284) meâlindeki ayettir. Söz konusu ayetin, kendisinden önce ve sonra gelen ayetlerle ilişkisi, sebab-i nüzûlü, mensuh olup olmadığı ve fiiliyata dönüşmeyen duygu ve düşüncelerin hesabının sorulacak olması hususlarında müfessirler arasında çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Tefsir kaynaklarında bu ayetin, önceki ayet bağlamında şahitliğin gizlenmesiyle ilgili olduğu, devamında yer alan “Allah hiç kimseyi gücünün yetmeyeceği bir şeyle yükümlü kılmaz.” (el-Bakara 2/286) meâlindeki ayetle mensuh olduğunu söyleyenler olduğu gibi, ayetin muhkem olduğu, neshin konusu olmadığı, anlamın umumi olduğu ve insanların içinde sakladığı her şeye şamil olduğu yönünde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Taberî (ö. 310/923) İbn Âşûr (ö. 1979) vd. az sayıda müfessir bu ayetin şahitliği gizleyenler hakkında olduğunu söylemişlerdir. Râzî (ö. 606/1210), Kurtubî (ö. 671/1273), Mâtürîdî (ö. 333/944) başta olmak üzere müfessirlerin çoğunluğu ayette, insanların içinde gizlediği her şeyin kastedildiğini belirtmişlerdir. Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), İbn Kesir (ö. 774/1373) ve Şevkânî (ö. 1250/1834), Bakara sûresi 286. ayetle 284. ayetin nesh edildiği yönünde görüş bildirmişlerdir. Ancak müfessirlerin çoğunluğu neshin ancak hüküm ifade eden emir ve nehiylerde olabileceğini, ihbarî ayetlerde neshin söz konusu olamayacağını, dolayısıyla bu ayetin mensuh olmadığını belirtmişlerdir. Bu ayetin, kâfirlere karşı gizli muhabbet besleyenler hakkında olduğu da söylenmiştir. Bu ihtilafli görüşler sebebiyle ayetin anlaşılması zorlaşmış ve okuyan açınsından müşkil bir durum ortaya çıkmıştır. Biz bu çalışmada, tefsir kaynaklarında konuyla ilgili nakledilen bütün rivâyetleri ve hadisleri derleyerek analiz, kritik, sentez ve yorumlama yöntemlerini kullanarak üzerinde durduğumuz ayeti vuzuha kavuşturmak ve varsayılan müşkili ortadan kaldırmak istedik. Yüzeysel okumalarda zor anlaşılın ve zihinlerde soru işareti oluşturan ayetlerin açıklanması, Kur'an'da açık arayanlara fırsat verilmemesi, inancı zayıf olanlarda da şüphe oluşmaması açınsından önem arz etmektedir. Yaptığımız incelemede, ayette bahsi geçen 'insanların fiilen yapmadığı halde hesabı sorulacak olan gizli şeylerin', şahitliğin gizlenmesi dâhil bütün batıl inançlar, fırsat olması halinde uygulamaya konulacak olan kötü karar ve niyetler, karar ve niyet aşamasına gelmiş dinî, hukukî ve ahlaki değer ifade eden duygu, düşünce ve arzular, bir Müslümana karşı duyulan ve meşru bir gerekçeye dayanmayan kin, haset, nefret, su-i zan ve düşmanlık duyguları fiilen işlenmiş olmakla birlikte başkalarından gizlenen gayr-i meşru işler olduğu, anlık vesveselerin, karar ve niyet aşamasına gelmemiş olan kötü düşüncelerin ise hesabı sorulacaklar kapsamında olmadığı anlaşılmiştir. Söz konusu ayetin, insanları gayr-i meşru ve menfi düşüncelerden uzaklaştırarak onları koruma amacına matuf olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Ayet, Müşkil, Hesap sormak.

Giriş

İşkâl, sözlükte benzerlik ve karışıklık anlamına gelmekte ve karışık olan şeylere de müşkil denilmektedir.¹ Tefsir usûlünde müşkil terimi, ayetlerin lafız ve anlamında, irabında ve kıraatında çelişki ve ihtilaf vehmini ifade etmek için kullanılmaktadır.² Bazı ayetlerde ihtilaf ve tezat gibi görünen hususları müşkilü'l-Kur'ân ilmi incelemekte ve açıklığa kavuşturmaktadır.³ Müşkil ayetlerin, Kur'an'daki diğer ayetler, hadis-i şerifler, ulûmu'l-Kur'ân ve Arap dilinin kaideleri çerçevesinde açıklanması gerekmektedir. Bu tür çalışmaların yapılması, Kur'an'ın daha iyi anlaşılması, onda çelişki arayanlara fırsat verilmemesi, sıradan insanların da müşkil ayetleri anlayamadığı için Kur'an'ın kutsiyeti hususunda şüpheye düşmemesi açısından önem arz etmektedir.⁴

Hız. Peygamber döneminde ayetlerin anlaşılması çoğunlukla sorun olmuyordu. Zira sahabe, anlayamadığı hususları doğrudan O'na sorabiliyordu. Hız. Peygamber'den sonra özellikle tabiîn ve tebe-i tabiîn dönemlerinde bazı müşkil ayetler etrafında ihtilaflar ortaya çıkmış ve kelâmî tartışmalar yapılmıştır.⁵ Buna göre, ayetlerde ortaya çıkan işkâlin bizzat ayetten değil de nüzûl döneminden uzaklaşılması ve ayeti açıklarken nüzûl ortamının dikkate alınmaması, her mezhep grubunun kendilerini haklı göstermek için düşüncelerine uygun buldukları ayetleri te'vil etmeleri ve ümmet içinde cereyan eden diğer ihtilaflardan kaynaklandığı söylenebilir. Ayetin mübhem, mücmel ve müteşâbih oluşu ve lafzın müşterek ve garîb oluşu, zamirin merciinin tespiti de ortaya çıkan işkâlin başlıca sebeplerindendir.⁶

Bu çalışmada tefsir kaynaklarında üzerinde ihtilaf edilen, hakkında farklı rivâyetler zikredilen⁷ ve *Müşkilü'l-Kur'ân* adlı eserlerde müşkil ayetler arasında sayılan⁸ Bakara sûresinin 284. ayetini ele alacağız. Bu ayetin *mensuh* olduğunu söyleyenler olduğu gibi *muhkem* olduğunu ve nesih kapsamına girmediğini söyleyenler de vardır. Üzerinde çalışacağımız ayette, insanların içinde sakladığı fakat fiilen yapmadığı düşüncelerin hesabının sorulacağı haber verilmektedir. Bu durum

¹ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân* (İstanbul: Dâru Kahraman, 1986), 390; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*, Şerh ve neşir: Seyyid Ahmet Sakr (Kahire: 1393/ 1973), 102; Abdülcelil Candan, *Kur'an Okurken Zihne Takılan Ayetler* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 21.

² Celaleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Matbaatü hicâzî, t.y.), 2/27; Abdullah b. Muhammed el-Manûrî, *Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyâd: Dâru İbnu'l-Cevzî, 1426/2005), 46, 53.

³ Bk. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*, 102-110.

⁴ Âdem Yerinde, "İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat" *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2007), 29-30.

⁵ Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2006), 32/164.

⁶ Ali Karataş, "Sahabenin Anlama Sorunu ile Karşılaştığı Bazı Ayetler", *Bilimname*, 38 (2019/2), 293-295.

⁷ Bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, Tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: Dâru hicr, 1422/2001), 5/127-148; Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ahmet b. Cüzey, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzil* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415/1995), 1/132.

⁸ Mahmud Ebu'l-Hasen en-Nîsâbüri, *Kur'ân'da Müşkil Ayetler*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2014), 118; Ahmed b. İbrahim el-Gırnatî, *Melâku't-te'vil* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1431/2010), 1/74; Muhammed el-Emin eş-Şankitî, *Def ul-ibhâmi'l-ıdırâb an âyi'l-kitâb* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1412/1996), 37.

daha ilk günden sahabe arasında tedirginliğe yol açmış, bu konuda Hz. Peygamber’e sorular sorulmuş, tefsir kaynaklarında da bu ayet etrafında çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Yapacağımız çalışmada, tefsir kaynaklarında bu ayet hakkında zikredilen rivâyetleri ve ayetin anlamıyla ilişkili olan hadis-i şerifleri analiz, kritik, sentez ve yorumlama yöntemiyle açıklığa kavuşturmayı, böylece varsayılan müşkil durumu ortadan kaldırmayı amaçlıyoruz.

1. Bakara Sûresi 284. Ayetin İşkâl Durumu, Sebebe-i Nüzûlü, Bağlamı, Anlamı ve Hükümü ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirmesi

لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبَدُّوا مَا قَىٰ أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَ لَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Göklerde ve yerde ne varsa hepsinin mülkiyeti Allah’a aittir. İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi ondan hesaba çeker. Sonra dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder, Allah her şeye kadirdir.”⁹

Tefsir kaynaklarında bu ayetin bağlamı, mensuh olup olmadığı ve anlamının delaleti olmak üzere üç konuda tartışmalar yapıldığı, bu sebeple de ayetin anlamlandırılması hususunda işkâl olduğu görülmektedir.¹⁰

1.1. Ayetin Sebeb-i Nüzûlü ve Nüzûl Ortamı

Medenî bir sûre olan Bakara sûresi hicretten sonra nâzil olmaya başlamış, çoğu hicretin ilk yıllarında nâzil olmuş ve nüzûl süreci yaklaşık on yıl sürmüştür. Fakat sûrenin 281. ayeti Vedâ Haccı esnasında Mekke’de nâzil olmuştur.¹¹ Buna göre bu sûrenin 284. ayeti de Medenîdir ancak ayetin nüzûl vaktini tam olarak tespit etmek eldeki bilgilerle mümkün olmamıştır.

Bakara sûresi 284. ayetin sebeb-i nüzûlü hakkında tefsir kaynaklarında farklı rivâyetler yer almaktadır. İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), İbn Abbas’tan (ö. 68/687) gelen bir rivâyete göre bu ayetin bir önceki ayette söz konusu olan şahitliği gizlemenin günah olduğunu beyan eden hükümü teyit için nazil olduğunu belirtmektedir.¹² Celâleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) de aynı rivâyete

⁹ el-Bakara 2/284.

¹⁰ Bk. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/127-148; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1401/1981); 7/133-136; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi’li ahkâmi’l-Kur’ân*, Tahk. Abdullah b. Abdullah el-Hüseyn et-Türkî (Beyrût: Müessesetü’r-risâle, 1427/2006), 4/485-490; Cemalüddin Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr fi ilmi’t-tefsîr* (İstanbul: ed-Dâru’ş-şâmiyye, 1443/2021), 2/434; Muhammed et-Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr* (Tunus: Dâru’t-Tunusiyye li’n-neşr, 1984), 3/130.

¹¹ Ebu’l-Fadl Şihâbuddin es-Seyyid Mahmud el-Âlûsî, *Rûhu’l-meânî* (Beyrût: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-arabî, t.y.), 1/92; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 1/201.

¹² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/129-130.

eserinde yer vermektedir.¹³ Fahreddin er-Râzî ise ayetin şahitlikle ilgili olduğu yönündeki görüşün zayıf olduğunu zira ayetteki lafzın umumi olduğunu, böyle anlaşılması halinde anlamın tahsis edilmiş olacağını belirtmektedir.¹⁴ Başka bir rivâyete göre ise bu ayet, kâfirlere karşı gizli muhabbet beslenilmemesine dair bir uyarıdır.¹⁵

Medine döneminde İslam'ın ibadet esaslarından oruç, zekât, hac, kurban ibadetleri teşri kılınmış, beşeri ve sosyal ilişkileri düzenleyen hükümler vaz' edilmiştir. Bakara sûresinde bu hükümlerin yanı sıra, ticari faaliyetlere dair esaslar, faizin ve tefeciliğin yasaklanması, Medine sakinlerinin komşusu durumunda olan İsrailoğullarının dini ve ahlaki durumu, Hz. Mûsâ'nın tevhid mücadelesi, Yahudi ve Hristiyanlarla ilişkiler, müşriklerle yapılacak savaş hukuku, ailevi meseleler vd. konular yer almaktadır. Medine döneminde teşri kılınan ve uygulanan hükümler ve yaşanan olaylar bize o dönemin nüüz ortamı hakkında bir fikir vermektedir. Sahabe, Kur'an'ın rehberliğinde ve Hz. Peygamberin liderliğinde cahiliye dönemine ait bütün batıl inanç ve alışkanlıklarını terk ederek ahlaki düzeylerini yükseltmeye çalışmışlar ve kendilerinden sonra gelecek nesillere de güzel örnekler bırakmışlardır. Sahabenin ahlaki tekâmül süreci devam ederken her insanın içinde oluşabilecek ve dinen münker sayılan düşüncelere karşı Allah Bakara sûresi 284. ayetle onları uyarmıştır.

1.2. Ayetin Bağlamı ve Anlam Alanı

Ayetin bağlamı ve anlam alanı hakkında üç farklı görüş ortaya çıkmıştır:

a) Bazı müfessirler ayetin şahitlikle ilgili olduğunu beyan etmektedirler. Taberî (ö. 310/923) de bunlardan biridir. Taberî, "İbn Abbas'a (ö. 68/687) göre bu ayet, bir önceki ayette bahsi geçen 'şahitliği gizleyenler' hakkında inmiştir." demektedir.¹⁶ Taberî, bu ayetle 'şahitliğin gizlemesi' hususunun kastedildiğini böylece Allah'ın, "Ey şahitler, kim şahitliği gizlerse günahkâr olur, şahitliği benden de gizleyemezler, çünkü ben her şeyi bilirim." demek istediğini belirtmektedir.¹⁷ İbn Âşûr (ö. 1979) da bu ayetin, "Şahitliği gizlemeyin"¹⁸ ayetine matuf olduğunu belirtmektedir.¹⁹ Bu müfessirler, ayetin anlamının umumi olabileceği ihtimalini de göz ardı etmemiş, bununla birlikte diğer rivâyetleri de yorumlamışlardır.²⁰

¹³ Celaleddin es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, Tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkez Hicr li'l-buhûs ve'd-dirasâti'l-arabiyye ve'l-İslamiyye, 1424/2003), 3/411.

¹⁴ Râzî, *Mefatîhu'l-ğayb*, 7/136.

¹⁵ Kurtubî, *el-Câmi'l-ahkâmî'l-Kur'ân*, 4/489; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 2/990.

¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/129.

¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/128.

¹⁸ el-Bakara 2/283.

¹⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/130.

²⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/128; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/130.

b) Müfessirlerin çoğu, “*İçinizde gizledikleriniz.*” ibaresindeki anlamın umumî olduğunu ve ‘insanların içinde gizlediği her şeyin’ kastedildiğini ifade etmektedirler.²¹ Nitekim Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), “Bazı âlimler bu ayetin şahitlikle ilgili olduğunu söylese de bu görüş zayıftır, her ne kadar şahitlik ayetinden sonra gelmiş olsa da lafız umumdur, ayetin anlamını sadece şahitlik konusuna tahsis etmemek gerekir.” demektedir.²²

c) Bazı müfessirler ise iki farklı görüş arasında bir tercih yapmadan her iki ihtimali dikkate alarak ayeti yorumlamışlardır.²³ Nitekim Ömer en-Neseî (ö. 537/1142) “Yani şahitliği ve diğer şeyleri kalplerinizde gizleseniz de açıklasanız da Allah bunlardan haberdardır.”²⁴ diyerek ayeti her iki yaklaşımı kapsayacak şekilde yorumlamıştır.

Bakara sûresi 282. ayette borçlanmalarda ve alışverişlerde unutmama ve ihtilaf halinde delil olması için şahit tutulması emredilmekte, devamındaki ayette de şahitliğin gizlenmemesi yönünde insanlar uyarılmaktadır: “*Şahitliği gizlemeyin. Kim onu gizlerse şüphesiz onun kalbi günakârdır. Allah yaptıklarınızı eksiksiz bilmektedir.*”²⁵ Bundan sonra gelen ayette ise “*İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi ondan hesaba çeker.*” buyrulması ayetin şahitliği gizleyenlere yönelik bir uyarı olduğu kanaatine yol açmaktadır. Süleyman Ateş, Bakara sûresi 282, 283 ve 284. ayetlerin anlam yönünden birbirini tamamlar mahiyette olduğunu söylemektedir.²⁶ Önceki ayetlerde alışverişlerde şahit tutulması emredilmekte, daha sonra ihtilaf vuku bulması halinde şahitliği gizleyecek olanlar uyarılmakta, bu ayette ise şahitliği gizleyenlere hesap sorulacağı haber verilmektedir. Zeki Duman (ö. 2013) da “*İçinizdekini ister gizleyin ister açığa vurun.*” ayetinden maksadın zannedildiği gibi, insanların içinden geçen vesveseler olmadığını, borçlanma esnasında şahit tutulan kimseler hakkında olduğunu belirterek, ayetin muhtevasını şahitlikle ilişkilendirmekte, bunun ayetin bağlamına daha uygun olduğunu ifade etmekte ve ayetin anlamını umumileştiren müfessirleri eleştirmektedir.²⁷

Kur’an’da şahitlik, üzerinde önemle durulan bir konudur. Zira adalet, delillerle ve şahitlerin beyanı ile tecelli etmektedir. Adli vakalarda haksız durumda olan bir kişi durumu lehine çevirmek için şahide baskı yaparak, hatta tehdit ederek veya rüşvet vererek durumu kendi lehine çevirmek

²¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/232; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 7/136; Kurtubî, *el-Câmi'li ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/486; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, 2/434; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y.), 1/360; Ebû Muhammed Abdu'l-Hak b. Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-vecîz, Tahk. Abdusselam Abdüşşâî* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1422/2001), 1/389; Nasıruddin Ebû Said Abdullah b. Ömer el-Kâdî el-Beydavî, *Tefsîru'l-beydavî* (İstanbul: Dersaadet, t.y.), 1/146.

²² Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 7/136.

²³ Ebû Hafs Necmeddin Ömer en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*. Çev. Ali Benli (İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020), 2/81; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud el-Beğavî, *Meâlimu't-tenzil* (Riyad: Dâru't-tayyibe, 1409/1998), 1/303; Âlûsî, *Râhu'l-meâni*, 3/64.

²⁴ Ömer en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2/810.

²⁵ el-Bakara 2/283.

²⁶ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, t.y.), 1/494.

²⁷ Zeki Duman, *Beyânü'l-hak* (Ankara: Fecr Yayınları, 4. Baskı, 2020), 3/1439-1440.

isteyebilir. Bu durumda dahi şahitlerin üzerine düşeni hakkaniyetle yapmaları insanî, dînî ve ahlâkî bir görev olmaktadır. Nisa sûresi 135. ayette Allah mü'minlere şöyle seslenmektedir: “Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine bile olsa adaleti ayakta tutun. Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar) zengin veya fakir olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz arzularınıza uyararak adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmazsanız bilin ki Allah her şeyden haberdardır.”²⁸ Mâide sûresi 8. ayette “Bir topluluğa olan kininiz sizi adaletsizliğe itmesin.”²⁹ denilerek şahitlerin duygusal davranmamaları konusunda uyarılmaktadır.

Şahitlikle ilgili ayetler, üzerinde çalıştığımız ayetle birlikte ele alındığında, şahitliğin hakkaniyetle yerine getirilmesinin önemine vurgu yapıldığı, aksi halde hesap sorulacağı haber verildiği söylenebilir. Bu ayetin siyakı dikkate alındığında gizlenmemesi gereken bilginin şahitlik olduğunu belirtmek de mümkündür. Bizce de makul olan bu görüşü tercih ettiğimizde işkâlin ortadan kalktığını, diğer görüşlerin hükümsüz kaldığını ve üzerinde durmaya gerek olmadığını ifade edememekteyiz. Zira bu ayet hakkında sahabenin Hz. Peygamber’e sorduğu sorulara ve onun bu sorulara verdiği cevaplara, müfessirlerin çoğunun bu konuda yaptığı yorumlara baktığımızda³⁰ tartışmanın bitmediği ve birbiriyle çelişik yorumlar sebebiyle işkâlin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumda söz konusu ayeti vuzuha kavuşturmak için ulaşılabildiğimiz bütün rivâyetlerin analiz, sentez ve yorumlanmasıyla çözüm bulunabileceği kanaatindeyiz. Nitekim hem bu ayetin şahitlikle ilgili olduğunu söyleyen müfessirlerin, hem de diğer görüşleri tercih eden müfessirlerin her rivâyeti ciddiyetle ele alarak yorumladıkları görülmektedir.

1.3. Ayetin Mensuh Olduğuna Dair Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Tefsir kaynaklarında Bakara sûresi 284. ayetin mensuh olup olmadığı tartışmalarında şu rivâyete yer verilmektedir: Bu ayet nâzil olunca ‘insanların içinde gizledikleri şeylerden hesaba çekilecek olması’ sahabeye ağır geldi, bir grup sahabe Hz. Peygambere gelerek, “Ya Resûlallah, eğer biz içimizden geçenler sebebiyle hesaba çekileceksek mahvolduk.” dediler. Bunun üzerine “Allah hiçbir kimseyi gücünün yetmeyeceği bir şeyle yükümlü kılmaz.”³¹ ayeti nâzil oldu. Bu ayetle “İçinizde gizleseniz de açığa vursanız da” ayeti nesh oldu. Tefsirlerde bu ayetin nesh edildiğine dair farklı tariklerden gelen çok sayıda rivâyet yer almaktadır.³² Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), İbn Kesir (ö. 774/1373) ve Şevkânî (ö. 1250/1834), Bakara sûresi 286. ayetle 284. ayetin nesh edildiği görüşündedirler.³³ İbn Kesir, sahih bir tarikte İbn Abbas’a ve İbn Ömer’e dayandığını söylediği ve

²⁸ en-Nisâ 4/135.

²⁹ el-Mâide 5/8.

³⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 7/136; Kurtubî, *el-Câmi'li ahkâmî'l-Kur'ân*, 4/485-490; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, 2/434.

³¹ el-Bakara 2/286.

³² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/231; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/138; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Beyrût: Dâru'l-kalem, 2. Baskı, t.y.), 1/292.

³³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/231; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/291; Muhammed bin Ali bin Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, Tahk. Abdurrahman Umeyde (B.y.: Bidâri vefâ, 14014/1994), 1/515.

Buhârî'nin (ö. 256/870) de naklettiği hadisleri esas alarak bu ayetin mensuh olduğunu söylemektedir.³⁴

Şevkânî de yukarıdaki rivâyete ilaveten “*Yüce Allah şöyle buyurdu: Kulum bir iyilik yapmaya niyet eder de yapmazsa ona bir iyilik yazarım. Eğer onu yaparsa on katından yedi yüz katına kadar iyilik yazarım. Fakat bir kötülük yapmaya niyet eder de yapmazsa ona kötülük yazmam, şayet yaparsa ona sadece bir kötülük yazarım.*”³⁵ meâlindeki hadis-i kutsî ile Bakara sûresi 284. ayetin mensuh olduğunu belirtmektedir.³⁶ Hadisin ayeti nesh edip edemeyeceği ayrı bir tartışma konusudur. Müfessirlerin çoğu, neshin ancak hüküm ifade eden emir ve nehiylerde olabileceğini, ihbârî ayetlerde neshin söz konusu olamayacağını, dolayısıyla bu ayetin mensuh olmadığını belirtmektedirler.³⁷

Taberî (ö. 310/923), üzerinde durduğumuz ayetin mensuh olduğuna dair çok sayıda rivâyeti zikrettikten sonra “Bu ayet muhkemdir, mensuh değildir.” demekte ve bu hükmünü İbn Abbas’tan gelen bir rivâyetle teyit etmektedir.³⁸ Nisâbü’rî (ö. 553/1158) de “Allah kimseyi güç yetiremeyeceği bir şeyle yükümlü kılmaz.” ayetinin önceki ayeti nesh için değil, tevehhümü ortadan kaldırmak için nâzil olduğunu kaydetmektedir.³⁹ Cessâs (ö. 370/981) da ayetin mensuh olduğu yönündeki rivâyetlerin hatalı olduğunu, sonra gelen ayetin başka türlü anlaşılmasını için manayı açıkladığını ve vehmi ortadan kaldırdığını ifade etmektedir.⁴⁰ Kurtubî (ö. 671/1273) ise bu konuda bilinen görüşleri zikrettikten sonra Ali b. Ebi Talha’nın (ö.143/760) İbn Abbas’tan naklettiği bir rivâyete yer vermektedir: “Bu ayet mensuh değildir, fakat Allah ahiret günü insanları toplar ve onlara dünyada iken içlerinde gizledikleri şeyleri haber verir. Bu da Allah’ın hesaba çekmesidir.”⁴¹ Hadisin ayeti nesh etmesi uygulaması bir yana bir ayetin başka bir ayeti nesh ettiği olgusundan hareket ederek akli bir değerlendirme yapacak olursak, üzerinde çalıştığımız ayette hüküm bakımından neshe imkân görünmemektedir.

Hadis ve tefsir kaynaklarında bu ayetle ilgili zikredilen rivâyetleri dramatize ederek ifade edecek olursak zihinlerde şöyle bir sahne oluşmaktadır: Sanki Allah önce, “Kötülüğü aklınızdan bile geçirmeyin, yoksa hesap sorarım.” buyurmuş, bunun üzerine kullar Allah’ın elçisine “Ama bu mümkün değil.” diyerek çaresizliklerini beyan etmişler, bunun üzerine de Allah, “Engel olamadığımız kötü düşünceleri istisna tutuyorum.” demiştir. Buna göre nâsîh olduğu ileri sürülen “Allah kimseyi güç yetiremeyeceği bir şeyle yükümlü kılmaz.”⁴² meâlindeki ayetin, Hz. Peygambere

³⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/292.

³⁵ Ebu'l- Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 14012/1992), “Kitâbu'l-İmân”, 204 (No. 335).

³⁶ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, (B.y.: Bidâri vefâ, 1994), 1/515.

³⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/138-139; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 7/137; Vehbe Zühaylî, *et-Tefsîru'l-münîr* (Dimeşk: Dâru'l- fikr, 1430/2009), 2/141; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/434.

³⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/138-139.

³⁹ Nisâbü’rî, *Kur'ân'da Müşkil Ayetler*, 118.

⁴⁰ Ebû Bekr Ahmet b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Tahk. Muhammed es-Sadık Kamhâvî (Beyrût: Dâru ihyâi't-turâi'l-arabî, 1412/1992), 2/276.

⁴¹ Kurtubî, *el-Câmi'li ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/287.

⁴² el-Bakara 2/286.

sorulan sorudan da anlaşılacağı üzere, önceki ayeti nesh etmediği, Taberî'nin (ö. 310/923) ifadesiyle insanların içinde oluşan vesveseyi nesh ettiği,⁴³ ayetin Müslümanların içinde istem dışı meydana gelen menfi düşünce ve arzuların yol açtığı endişeyi ortadan kaldırma amacına matuf olduğu söylenebilir.

2. Hesabı Sorulacak Olan Saklı İnanç, Düşünce, Arzu ve Niyetler

İnsan, düşünen, düşündüklerini planlayan, karar veren ve verdiği kararları uygulayan bir varlıktır. İnsanın aklında fitrî olarak içeriden ya da dış etkenlerden kaynaklanan bazen istem dışı bazen de isteyerek çeşitli duygu, düşünce ve arzular oluşabilmektedir. Hüküm ve değer ifade eden düşünceler kanaat ve inanca, eyleme yönelik planlar karar ve niyete dönüşmektedir. Aklını isabetli kullanabilen insan, kendisine ve çevresine yararı olacak düşüncelerini beyan etmekte, faydasız bulduğu ya da zarar göreceğini ve ayıplanacağını düşündüğü hususları ise içinde saklamaktadır. Saklanan inanç, duygu, arzu ve niyetler başkalarına meçhul olsa da Allah'a malumdur. Kur'an'da Allah'ın gizli ya da açık her şeyi bildiğini beyan eden ayetler meâlen şöyledir:

*“O, görüneni de görünmeyeni de bilir, o büyüktür, yücedir. Sizden sözü gizleyenle açığa vuran, geceleyin gizlenenle gündüz ortaya çıkan eşittir.”*⁴⁴ *“De ki, içinizdekileri gizleseniz de açığa vursanız da Allah onu bilir, göklerde ve yerde olanları da bilir, Allah her şeye kadirdir.”*⁴⁵ *“Sözü açık söyleyen de söylemeyen de muhakkak o, gizliyi de gizlinin gizlisini de bilir.”*⁴⁶ *“Sözünüzü ister gizleyin, isterseniz açığa vurun. O kalplerdekini bilmektedir.”*⁴⁷ *“İyi biliniz ki Allah içinizdekini bilmektedir. O'ndan sakının.”*⁴⁸ *“Allah gözlerin hain bakışını ve kalplerin gizlediğini bilir.”*⁴⁹

Meâlini zikrettiğimiz ayetlerde insanlar açısından gizli olan her şeyin Allah'a malum olduğu beyan edilmektedir. Üzerinde çalıştığımız ayette ise *“İçinizdeki şeyleri gizleseniz de açığa vursanız da Allah sizi onunla hesaba çeker.”*⁵⁰ buyrulurken bilme durumu hesap sorma aşamasına getirilmektedir. Bu ayetten, 'şahitlik konusu dâhil insanların saklı inanç, duygu, düşünce, arzu ve niyetlerinden sorumlu olduğu ve ahirette bunların hesabının sorulacağı anlaşılmaktadır. Bedendeki her organın bir işlevi vardır. Bunlar yaratılış gayesi dışında kullanıldığında sorumluluk başlamaktadır. İsrâ sûresinde *“Bilmediğin bir şeyin ardına düşme, çünkü göz, kulak ve kalp hepsi bundan sorumludur.”*⁵¹ buyrulmaktadır. Bu ayette, kalbe de sorumluluk yüklenmesi konumuz açısından önem arz etmektedir. Bu durumda *“Kalbin sorumluluğu hangi aşamada başlar?”* sorusunun cevaplanması gerekecektir.

⁴³ Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/132.

⁴⁴ er-Ra'd 13/9-10.

⁴⁵ Âl-i İmrân 3/29.

⁴⁶ Tâhâ 20/2.

⁴⁷ el-Mülk 67/13.

⁴⁸ el-Bakara 2/235.

⁴⁹ el-Mü'min 40/19.

⁵⁰ el-Bakara 2/284.

⁵¹ el-İsrâ 17/36.

Kur’an’da yemin konusunda kalbin kastı aranmaktadır: “Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz. Kalplerinizin kastettiği (bile bile yaptığı) yeminden sizi sorumlu tutar.”⁵²Bakara sûresinin 284. ayetini aynı sûrenin 225. ayetiyle birlikte yorumlayan müfessirler, insanların içinde azim ve kararlılıkla gizlediği duygular sebebiyle hesaba çekileceklerini, Hasan Basri’nin de bu görüşte olduğunu söylemişlerdir.⁵³

Taberî (ö. 310/923) *Câmiu l-beyân* adlı eserinde söz konusu ayetin tefsirini yaparken önce İbn Abbas’a dayanarak bu ayetin ‘şahitliği gizleyenlerin hesaba çekileceği’ hususuna işaret ettiğini belirtmekte ve ayetin anlamını “şahitlik” konusuna tahsis etmektedir. Fakat ayetin tefsiri bağlamında zikredilen diğer rivâyetler, ayetin anlamının umumi olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bu ihtimali de göz ardı etmeyen Taberî, insanların içinde sakladığı ve hesabının sorulacağı hususların, insanın hem içine girerek oraya yerleşen düşünceler, hem de organların yaptığı söz ve fiiller olduğunu belirterek bu hususu şöyle açıklamaktadır: “Çünkü devamındaki ayette “(Kötü iş olarak) kazandıkları insanın aleyhinedir.”⁵⁴ buyrulmaktadır. Ahiret günü Allah kullarını, yaptığı kötü işleri, yapması gerektiği halde yapmadığı amelleri ve içinde gizlediği niyetleri sebebiyle hesaba çeker. Sonra da mü’minleri affeder, küfür ehlini ve münafıkları ise cezalandırır.” Taberî, bu yorumunu şu hadislerle teyit etmektedir: “Allah ahiret günü insanlara, dünyada içinizde sakladığımız, kirâmen kâtibîn meleklerinin bile bilmediği için yazmadığı şeyleri size haber vereceğim, der. Herkese içinde gizlediği şeyleri haber verir. Sonra müslümanları affeder, dinde şüphe ve nifak halinde olanların yalanlarını yüzlerine vurur ve onları cezalandırır.” Taberî daha sonra, Allah’ın hesap sorması, mutlaka cezalandıracağı anlamına gelmez. Allah’ın hesap sorması ile muaheze etmesi (sorumlu tutması) farklıdır, demek ve Mücahid’in (ö. 103/721), “Hesabı sorulacak olan hususlar nefiste oluşan şüphe (şek) ve kesin şeylerdir (yakîn).” dediğini nakletmektedir. Taberî, Hz. Âişe’nin “Bir kimse günahı düşünür fakat yapmazsa Allah ona keder verir, bu da kötülüğü düşünmesinin keffâretidir. Her kul kötülüğü düşünür ve bu onun içinde kalır. Allah da üzüntü, keder, kaygı vererek onu hesaba çeker.” sözünü naklederek kötülük düşüncesinin vicdanı rahatsız etmek suretiyle hesabının dünyada görülebileceği ihtimaline de yer vermektedir.⁵⁵

İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) hesabın, Allah’ın kullarına dünyada yaptıklarını haber vermesi sonra da niçin yaptın diye sorması anlamına geldiğini belirtmektedir.⁵⁶ Vehbe Zühaylî (ö. 2015) de ayette geçen ve sizi hesaba çekecek anlamına gelen (يُحَاسِبُكُمْ) fiiline size haber verecek (يُخَبِّرُكُمْ) anlamını vermektedir.⁵⁷ Bu anlamlandırma yukarıda geçen ‘Allah’ın ahirette insanlara dünyada gizledikleri şeyleri haber vereceğini’ bildiren hadise de uygun düşmektedir.

⁵² el-Bakara 2/225.

⁵³ Taberî, *Câmiu l-beyân*, 5/131.

⁵⁴ el-Bakara 2/286.

⁵⁵ Taberî, *Câmiu l-beyân*, 5/131-136, 142, 143.

⁵⁶ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu l-mesîr*, 2/434.

⁵⁷ Vehbe Zühaylî, *et-Tefsîru l-münîr*, 2/138.

Zemahşerî (ö. 538/1144), Râzî (ö. 606/1210), Kurtubî (ö. 671/1273) ve İbn Kesir (ö. 774/1373)'in de eserlerinde bu konuda aynı rivâyetlere yer vermeleri ve Taberî'ye (ö. 310/923) atıf yapmaları nedeniyle olsa gerek benzer yorumları yaptıkları görülmektedir.⁵⁸ Zemahşerî, "Hesabı sorulacak ve azaba sebep olan şeyler, insanın içinde oluşan vesveseler değildir, inandığı ve azmettiği işlerdir, çünkü insanlar bunlardan kurtulamazlar." demektedir.⁵⁹ Bu müfessirler "Allah hiçbir kimseyi gücünün yetmeyeceği bir şeyle yükümlü kılmaz."⁶⁰ "Allah sizin için kolaylık diler zorluk dilemez."⁶¹ "Gücünüz yettiğince Allah'tan korkun."⁶² meâlindeki ayetlerden hareketle Allah'ın, insanları güç yetiremeyeceği bir işle yükümlü kılmayacağı konusunda (*Teklif-i mâlâ yutâk*) görüş birliği içerisinde olduklarıdır.⁶³

Fahreddin er-Râzî *Mefâtîhu'l-ğayb* adlı eserinde, insanın kalbine gelen düşüncelerin iki türlü olduğunu belirtmektedir: "Birincisi, kötü düşünceler kalbe gelir, oraya iyice yerleşir ve kişi onu yapmak için azmeder. Allah da bunun hesabını sorar. İkincisi ise insanın içinden geçer, bunlardan hoşlanmaz fakat içinden de söküp atamaz. İnsan bundan sorumlu değildir. Kalpteki düşünceler fiil haline gelmezse affedilir. Hesabı sorulacak olan şeyler, gizli ya da açık bir şekilde fiil haline gelenlerdir. Küfür ve bid'at da kalbin amelleridir." Râzî, şu rivâyetle de bu konudaki yorumunu desteklemeye çalışmaktadır: Hz. Âişe bu ayeti Hz. Peygambere sormuş, O da "Allah'ın kalpteki kötü düşüncelerden dolayı insanı sorumlu tutması ve cezalandırması, dünyada iken de onun çektiği birtakım sıkıntılardır." buyurmuştur.⁶⁴ Bu rivâyet, kalpte gizlenen kötü duyguların stres ve huzursuzluk şeklinde dünyevi bir ceza olarak da uygulanabileceğine işaret etmektedir.

İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) bu ayetin tefsirinde, ayetin şahitliğe delaleti konusuna hiç girmeden sadece insanların içinde gizledikleri şeyler üzerinde durmakta, insanın azim ve kararlılıkla gizlediği duyguların hesaba tabi olacağını dile getirmekte ve Hz. Yusuf ile Züleyha arasında geçen duygusal iletişimi örnek vererek şöyle demektedir: "Züleyha, kararlı bir şekilde ona meylettir, Hz. Yusuf'un içinde ise iradesiz bir şekilde bir meyil oluştu."⁶⁵ Kur'an'da Hz. Yusuf'un tutumu şu ayetle anlatılmaktadır: "*Nefsimi tezkiye etmiyorum. Hiç şüphesiz nefis kötülüğü emreder, ancak Rabbimin esirgediği hariç. Rabbim bağışlayandır ve merhamet sahibidir.*"⁶⁶ Kaldı ki, Züleyha arzusunu gizli olmaktan çıkarmış ve eyleme dönüştürmeye çalışmıştı, Hz. Yusuf ise nefsinin kötülüğe meylinde kaçınmış ve Allah'a sığınmıştır. Buna göre insanın, istemeden aklına gelen düşünce ve vesveselerden sorumlu olmayacağı, kesin olarak yapmaya karar verdiği kötü

⁵⁸ Kurtubî, *el-Câmi'li ahkâmi'l-Kur'an*, 4/487-588; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/292-293; Mahmud b. Ömer ez Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gâvâmizi't-tenzil* (Riyad: Mektebetu'l-abikan, 1418/1998), 1/519.

⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/519.

⁶⁰ el-Bakara 2/286.

⁶¹ el-Bakara 2/185.

⁶² Et-Teğâbûn 64/16.

⁶³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/153; Zemahşerî, *Dinin Temel İlkelerini Anlama Yöntemi*, çev. Mehmet Evkuran (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 47; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/290.

⁶⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 7/136-137.

⁶⁵ Ebû Mansur Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an* (İstanbul: Dâru'l-mizân, 2005), 2/224.

⁶⁶ Yusuf 12/53.

planlarından sorumlu olacağı söylenebilir. Nitekim “*Yanılarak yaptığımızda size bir günah yok, ancak kalplerinizle bile bile yaptıklarınıza günah vardır.*”⁶⁷ meâlindeki ayet de bu hususu teyit etmektedir.

İbn Âşûr’un (ö. 1979) bu ayetin tefsirinde kaydettiği bilgilerin konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. İbn Âşûr, bir şeyin açığa çıkması söz ve amelle, gizlenmesi ise bunun tam tersi ile olur. Allah burada mü’minlerin korku ve ümit arasında olmaları için hem mağfiretinden hem de azabından bahsetmiştir. Zihinden geçenler soyut *havâtır* (hayal, tasavvur) ise insan budan sorumlu olmaz. Çünkü mükellefin bundan sakınmaya gücü yetmez, demektir. Ona göre eğer *havâtır*, azmetme aşamasına gelmişse bedenle fiiliyata dönüşmesi ya da dönüşmemesi bakımından iki durum ortaya çıkar: Eğer *havâtır*, iman, küfür ve haset gibi fiiliyata olmayan şeyler ise bunun hesabı sorulur. Çünkü mükellefin bunda takati vardır ve bunlar kendi içinde gerçekleşmektedir. Eğer *havâtır*, hırsızlık gibi haram bir fiiliyata dönüşebilen bir şey ise yapılırsa sorumluluğu vardır, işlenmediği sürece sorumluluğu yoktur, kendi tercihi ile vazgeçmesi halinde ecri bile vardır.⁶⁸ İzzet Derveze (ö. 1984) de bu ayette, Allah’ın ihlaslı mü’minleri affedeceği müjdesini verdiğini, zalim ve kâfirlere ise azap edeceğini beyan ettiğini belirtmektedir.⁶⁹

Bir insanın başkası hakkında içinde oluşan su-i zannın, ona karşı beslediği kin, haset ve nefret duygusunun en fazla kendisine zarar verdiği, insanın içini daralttığı ve strese sebep olduğu bilinmektedir. İnsan, kötü duygu, arzu, düşünce ve niyetleri kararlılıkla içinde taşıdığı sürece bunlar ilk fırsata fiiliyata dönüşebilmektedir. Bir Müslümanın dindarlık düzeyi ve insani kalitesi de kalbinde oluşmaktadır. Bu sebeple Hz. Peygamber “*Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, fakat kalplerinize ve amellerinize bakar.*”⁷⁰ “*Dikkat edin, bedende bir et parçası vardır, o düzeldi mi bütün beden düzeldir, o bozuldu mu bütün beden bozulur, dikkat edin o kalptir.*”⁷¹ meâlindeki hadisleriyle kalbin manen safiyetinin önemine dikkat çekmiştir.

Kanaatimize göre bir günahı daha ağır davranış, insanın o günahı sevmesi ve yaptığından pişmanlık duymamasıdır. Çünkü günahın günah olduğunu bilerek işleyen birinin tövbe ederek kötü halden uzaklaşması mümkündür fakat günahını seven ve pişmanlık duymayan birinin tövbe etme gereği duyması beklenmemektedir. Günah sevgisi ise gönülde oluşmaktadır. Nitekim üzerinde durduğumuz ayetin “*Allah dilediğini affeder, dilediğini bağışlar.*”⁷² cümlesinin tefsirinde Râzî (ö. 606/1210) affın, insanın istemeden içine oluşan kötü *havâtırdan* hoşlanmayanlara nasip olacağını, azabın da kötü duygularda ısrar eden ve bunu güzel görenlere isabet edeceğini kaydetmektedir.⁷³

⁶⁷ el-Ahzâb 33/5.

⁶⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/130-131; Benzer açıklamalar için bk: Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 7/135-136.

⁶⁹ İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs* (Beyrût: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2. Baskı, 1421/2000), 7/518.

⁷⁰ Müslim, “Birr”, 34 (No. 6543).

⁷¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1412/1992) “İman”, 39 (No. 52)

⁷² el-Bakara 2/284.

⁷³ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 7/136.

Üzerinde çalıştığımız ayette işaret edilen ‘hesabı sorulacak olan gizli düşüncelerin’, şahitliğin gizlenmesi dâhil nanç haline gelmiş batıl kanaatler, fırsat olması halinde uygulamaya konulacak olan kötü niyet ve kararlar, bir Müslümana karşı duyulan ve meşru bir gerekçeye dayanmayan kin, haset, nefret, su-i zan ve düşmanlık duygusu⁷⁴, fiilen işlendiği halde başkalarından gizlenen gayr-i meşru işler olduğu, anlık vesveselerin, karar ve niyet aşamasına gelmemiş olan kötü düşüncelerin ise hesabı sorulacaklar kapsamında olmadığı anlaşılmaktadır. Bu husustaki ışkâlin de bu şekilde bertaraf edilmesi mümkündür.

3. Ayet Günümüz İnsanı Ne Söylemektedir?

Kur’an-ı Kerim, nüzûlünden itibaren ahirete kadar kendisini okuyan ve anlamaya çalışan herkese rehberlik yapması için gönderilmiştir. İlk muhataplar (sahabe) bizzat Hz. Peygamberle hidayet yoluna ve güzel ahlaka tabi olurken daha sonra gelen müslümanlar Kur’an ve onun tefsiri mahiyetinde olan hadislerle doğru yolu bulmaya ve ahlaki yönden kendilerini geliştirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda üzerinde çalıştığımız “İçinizdekini gizleseniz de açığa vursanız da Allah sizi onunla hesaba çekecektir.”⁷⁵ meâlindeki ayete Kur’an’ın evrenselliği zaviyesinden baktığımızda günümüz insanına da önemli mesajlar verdiğini görmekteyiz.

İnsanın beşerî yapısı her çağda aynı mahiyettedir. Allah imtihan gereği insanın fitratını hem iyiliği hem de kötülüğü düşünebilecek bir kabiliyette yaratmıştır: Şems sûresinde “Ona kötülüğü ve takvayı ilham edene.”⁷⁶ buyrulmaktadır. Ayette geçen (*elheme*) fiiline Taberî (ö. 310/923), Mâtürîdî (ö. 333/944)⁷⁷ vd. bazı müfessirler hayır ve şerri açıkladı, öğretti ve bildirdi anlamını vermiş fakat lügatte yutma anlamını dikkate alan Râzî, (ö. 606/1210) bu fiili “içine düşürme” anlamında kullanmıştır.⁷⁸ Buna göre her insanın içinde hayır ve şerrin bilgisi olduğu gibi bunlara karşı bir meyil ve bunları tercih etme seçeneği de vardır. Nitekim Beled sûresinin “Biz ona iki yol göstermedik mi?”⁷⁹ meâlindeki ayette de insanın hayır ve şer, hidayet ve dalalet yolları arasında tercih yapabilme imkânına işaret edilmektedir.⁸⁰ İnsan, hayır ve şerrin kavşak noktasında bulunduğu içine düşen kötülük duygusundan uzak durarak nefsinin günahlardan arındırıldığında kurtulanlardan olacaktır.⁸¹

Geçmişte olduğu gibi günümüz insanı da haset, rekabet ve güçlü olma vb. sâiklerle başkalarına karşı içinde zararlı duygular taşıyabilir. Adaletin tecelli etmesi için şahitlerin beyanı her çağda önemini korumaktadır. Gerek şahitliğin gizlenmesi ve gerekse diğer gayr-i meşru arzular, bireye ve topluma zarar verme potansiyeli taşırlar. Kötü arzular, iman ve takva bilinciyle içeriden,

⁷⁴ Hayreddin Karaman, *Kur’an Yolu Meâl Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 1/452.

⁷⁵ Bakara 2/284.

⁷⁶ eş-Şems, 91/8.

⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/442; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/464; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 6/284; Kurtubî, *el-Câmi'li ahkâmi'l-Kur'an*, 22/313.

⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 31/193.

⁷⁹ el-Beled 90/10.

⁸⁰ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 6/284; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 31/193.

⁸¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 31/194.

hukuki ve toplumsal normlarla dışarıdan engellenmemesi halinde kolaylıkla fiiliyata geçebilmektedir. Kulunun ruh halini en iyi bilen Yüce Yaratıcı'nın bu ve benzeri uyarılarla, insanın içinde gizlediği kötü düşüncelerin fiiliyata geçmesini hem engellemek hem de kötü düşüncelerin eyleme dönüşmesi halinde ortaya çıkacak zarardan onları korumak istediği söylenebilir.

“*Birr, güzel ahlaktır, günah ise içini daraltan ve insanların bilmesini istemediğin şeydir.*”⁸² meâlindeki hadisin Bakara sûresi 284. ayetin tefsiri mahiyetinde olduğu görülmektedir. Bir insanın içinde sakladığı ya da gizlice yaptığı, ortaya çıkması halinde onun kınanmasına, toplumdan dışlanmasına, güvensiz biri olarak tanınmasına ve itibar kaybetmesine yol açan her şeyin kötü olduğu kabul edilir. Buna göre bir Müslümanın, içinde gizlediği şeylerden hangilerinin hesaba tabi olduğuna kendisinin (vicdan) karar vermesi mümkündür.

Günümüzde ulaşım ve kitle iletişim araçlarının kolaylığı ve hızlılığı hem örfte hem de hukuka aykırı bazı gayr-i ahlaki ve yasadışı işlere imkân verebilmektedir. Teknolojinin enstrümanlarıyla yürütülen gizli işleri yine teknik takiple açığa çıkarmak mümkün olsa da ‘özel hayatın gizliliği’ kanunla korunduğundan sadece kamu düzenini bozabilecek yasa dışı bireysel ve organize suçlar savcılık kararıyla teknik takibe alınabilmektedir. Örf ve ahlaka aykırı olan özel hayatı ancak, Allah katında hiçbir şeyin gizli kalmadığını bildiren Kur’an’ın her insanda gerçekleştirmek istediği takva bilinci ve murakabe hali önleyebilir. Üzerinde çalıştığımız ayet, ilk muhatapları olduğu kadar günümüz insanlarını da inanç, karar ve niyet aşamasına gelmiş her türlü saklı düşüncelerden ve gizlice işlenen fillerden sorumlu tutmaktadır.

Sonuç

Bakara sûresinin “*İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi ondan hesaba çeker.*” meâlindeki 284. ayette, ayetin bağlamı, mensuh olup olmadığı ve fiiliyata geçmemiş olan gizli düşüncelerin hesabının sorulacak olması bakımından üç türlü işkâl görülmektedir. Bu ayetle ilgili tefsir kaynaklarında yer alan rivâyetler, müfessirlerin bu hususta yaptıkları yorumlar ve ayetin anlamıyla ilişkili görülen hadis-i şerifler birlikte ele alındığında anlamın öncelikle bir önceki ayette bahsi geçen “şahitliğin gizlenmemesi” hususuna işaret ettiği anlaşılmaktadır. Müfessirlerin çoğu anlamın umumi olduğu ve gizlenen her şeyi kapsadığı yönünde kanaat belirtmektedirler. Ayetin anlamını şahitliğe tahsis eden müfessirler de anlamın umumî olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak “içinizde gizlediğiniz şeyler” ibaresini meşru olmayan ve gizli olan her şeyi kapsayacak şekilde yorumlamışlardır. Ayetteki anlamın umumileştirilmesi bir anlam kaymasına mahal vermediğinden aksine anlam genişlemesine yol açtığından ayetin her iki ihtimale göre yorumlanmasında bizce bir sakınca görünmemektedir.

Üzerinde durduğumuz ayet müfessirlerin çoğunluğuna göre mensuh değildir. Çünkü ayet emir ve nehiyle ilgili bir hüküm ifade etmemekte, gizlenen şeylerin Allah katında malum

⁸² Müslim, “Birr”, 14.

olduğu haber verilmektedir. Dolayısıyla bu ayetin anlam ve hüküm yönünden işlerliği hususunda bir işkâl söz konusu değildir.

Yaptığımız çalışmada, insanların içinde oluşan inanç konularıyla ilgili şüpheler, batıl inanışlar, kin ve nefret duyguları kalbin ameli olduğundan hesabı sorulacaklar arasında yer almaktadır. Hırsızlık ve cinayet gibi haramların fiilen yapılması halinde faili sorumluluk altına aldığı, insanların içinden geçen anlık vesveselerin ise kişiye herhangi bir sorumluluk yüklenmediği anlaşılmaktadır. Bu ayetin, geçmişte olduğu gibi günümüzde de insanların iyi niyetli ve temiz kalpli olmalarını temin etme amacına matuf olduğu söylenebilir.

Bakara sûresi 284. ayetle ilgili varit olan rivâyetler bir bütünlük içinde ele alındığında ister şahitlikle ilgili olsun isterse inanç, düşünce ve karar aşamasındaki saklı düşünce ve arzular olsun her şeyin Allah tarafından bilindiği ve hesabının sorulacağı anlaşılmaktadır. Yaptığımız çalışmada tefsir kaynaklarından elde ettiğimiz bilgilerle ulaştığımız kanaate göre hesabı sorulacak olan hususların, şahitliğin gizlenmesi dâhil bütün batıl inanç ve kanaatler, ilk fırsatta uygulamaya konulmak istenen kötü niyet ve kararlar, yersiz kin, haset, nefret, su-i zan ve düşmanlık duyguları, fiilen işlenen fakat başkalarından gizlenen gayr-i meşru işler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu hususların bilinmesi, harici bir engellemeye ve yasal düzenlemelere gerek kalmaksızın inanan insanlar üzerinde faydalı bir iç kontrol (murakabe) sağlaması bakımından önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddin es-Seyyid Mahmûd. *Rûhu'l-meânî*. 30 cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabi, t.y.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an-ı Kerim'in Yüce Meâli*. İstanbul: Hayat Yayınevi, 2017.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, t.y.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud. *Meâlimu't-tenzîl*. 8 cilt. Riyâd: Dâru't-tayyibe, 1409/1998.
- Beydâvî, Nasıruddin Ebû Said Abdullah b. Ömer el-Kâdî. *Tefsîru'l-beydavî*. 2 cilt. İstanbul: Dersâdet, t.y.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. 4 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1412/1992.
- Candan, Abdülcelil. *Kur'an Okurken Zihne Takılan Ayetler*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmet b. Ali. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. Tahk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî. 3 cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabi, 1412/1992.
- Derveze, M. İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. 10 cilt. Beyrût: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2. Baskı, 1421/2000.
- Duman, Zeki. *Beyânu'l-hak*. 3 cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 4. Baskı, 2020.
- Gırnatî, Ahmed b. İbrahim. *Melâku't-te'vîl*. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1431/2010.
- İsfahânî, er-Râğib. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. İstanbul: Dâru Kahraman, 1986.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 cilt. Tunus: Dâru't-Tunusiyeti li'n-neşr, 1405/1984.

- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdu'l-Hak el-Endülûsî. *el-Muḥarreru'l-vecîz*, Tahk. Abdusselam Abduşşâfi. 8 cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1422/2001.
- İbn Cüzey, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ahmet. *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*. 15 cilt. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1415/1995.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. İstanbul: ed-Dâru's-şâmiyye, 1443/2021.
- İbn Keşîr, Ebu'l-Fidâ İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 4 cilt. Beyrût: Dâru'l-kalem, 2. Baskı. t.y.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlu müşkili'l-Kur'an*, Şerh ve neşir: Seyyid Ahmet Sakr. Kâhire: 1393/1973.
- Karaman, Hayreddin. Çağrıcı, Mustafa. Dönmez, İbrahim Kâfi. Gümüş, Sadreddin. *Kur'an Yolu Meâl Tefsir*. 5 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Karataş, Ali. “Sahabenin Anlama Sorunu ile Karşılaştığı Bazı Ayetler”, *Bilimname* 38 (2019/2), 289-324.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi'li aḥkâmi'l-Kur'an*. Tahk. Abdullah b. Abdullah el-Hüseyn et-Türkî. 24 cilt. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1427/2006.
- Mansûrî, Abdullah b. Muhammed. *Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyâd: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1426/2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. 18 cilt. İstanbul: Dâru'l-mizân, 2005.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-uyûn*. 6 cilt. Beyrût: Dâru'l-kütubi'l-ilmiyye, t.y.
- Mukâtîl b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtîl b. Süleymân*. Tahk. Abdulah Mahmut Şehhâte. 5 cilt. Beyrût: Müessesetü't-târihü'l-Arabî, 1423/2002.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-Sahih*. 3 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1412/1992.
- Nesefî, Ebû Hafis Necmeddin Ömer. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. Çev. Ali Benli. 2 cilt. İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020.
- Nîsâbü'rî, Mahmud Ebu'l-Hasen. *Kur'an'da Müşkil Ayetler*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2014.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtiḥü'l-ğayb*. 32 cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1410/1990.
- Suyûtî, Celâleddin. *ed-Dürri'l-mensûr*. Tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 17 cilt. Kâhire: Hicr li'l-buhûsi ve'd-dirasâti'l-arabiyye ve'l-İslamiyye, 1424/2003.
- Suyûtî. *el-Itkân fi ulûmi'l-Kur'an*. 2 cilt. Kâhire: Matbaatü'l-hicâzî t.y.
- Şankî, Muhammed el-Emin. *Def'ul-ibhâmi'l-idtrâb an âyi'l-kitâb*. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1417/1996.
- Şekvânî, Muhammed bin Ali bin Muhammed, *Fethu'l-kadîr*, Tahk. Abdurrahman Umeyde. 5 cilt. B.y.: Dâru'l-vefâ, 1415/1994.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. Tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 cilt. Kâhire: Dâru hicr, 2. Baskı, 1427/2001.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.

Yerinde, Âdem. “Müşkilü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınevi, 2006, 164-167.

Zemahşerî, Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*. 6 cilt. Riyâd: Mektebetü'l-abikan, 1418/1998.

Zemahşerî . *Dinin Temel İlkelerini Anlama Yöntemi*. Çev. Mehmet Evkuran. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-münîr*. 17. Dimeşk: Dâru'l- fikr, 1430/2009.